

Ярослав Секо**УКРАИНСКИЕ САМИЗДАТ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1960-Х ГГ.**

В статье исследовано формирование сети украинского самиздата первой половины 1960-х гг. Основное внимание направлено на определение организационной сети, читательской аудитории в исследуемый период.

Ключевые слова: украинский самиздат, шестидесятничество, нелегальная литература, организационная сеть, читательская аудитория.

Yaroslav Seko**UKRAINIAN SAMIZDAT FIRST HALF 1960.**

This article explores the formation of network Ukrainian samizdat first half of 1960's main focus directed to determining the organizational network, readership in the study period.

Key words: Ukrainian samizdat, sixties, illegal literature, the organizational network, readership.

УДК 94 (477)**Руслан Котенко****РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА В ТУРИСТИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНІЙ СФЕРІ У 1970–1980-Х РОКАХ: МІЖ ІДЕОЛОГІЧНОЮ ДОЦІЛЬНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНИМ ПРАГМАТИЗМОМ**

У статті висвітлено державну радянську політику в туристсько-екскурсійній сфері у 70–80-х рр. XX ст., проаналізовано посилення її заідеологізованості й прагнення перетворити туризм на дієвий засіб пропаганди комуністичної ідеології.

Ключові слова: туристично-екскурсійна сфера, ідеологічна доцільність, соціальний прагматизм, комуністична ідеологія, ідейно-політичне виховання.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що сучасна історична наука переважно негативно висвітлює радянську добу історії УРСР, без виваженого неупередженого осмислення. Дослідники фактично одностайні в думці, згідно з якою саме на 1970–1980-ті рр. припала "золота доба" історії радянського туризму, коли, незважаючи на застійні явища у соціально-економічній галузі та панування жорсткого тоталітарного режиму, відбувся справжній бум його розвитку.

Мета статті полягає у тому, щоб, відстеживши генезу радянської політики та організаційного становлення туристично-екскурсійної сфери за роки існування СРСР, з'ясувати їхні сутнісні характеристики та зміст розвитку у 1970–1980-х рр., що становлять окремий своєрідний період в історії радянського туризму.

Об'єкт дослідження – радянська політика у сфері туризму в 1970–1980-х рр. XX ст.

Предметом є особливості становлення і розвитку туристично-екскурсійної сфери в СРСР та УРСР у 1970–1980-х роках.

Основними документальними джерелами слугують передусім офіційні постанови партійних і державних органів та громадських організацій, відповідальних за розвиток цієї сфери. Вони потребують творчого критичного аналізу задля виявлення основних тенденцій і реальних змін, що відбувалися у цій сфері упродовж досліджуваного періоду.

Досліджувана проблема з різних позицій висвітлювалася в науковій та популярній літературі як радянськими, так і сучасними вітчизняними та зарубіжними дослідниками, такими як А. Абуков [1], В. Бабарицька [2], Л.Воронкова [3], В.Касаткін [6], В.Квартальнов, В.Сенін [7], Т.Дьорова та О.Костюкова [19] та інші. Утім праці носили заідеологізований характер та відображали притаманне радянській історіографії явище, коли постанови компартії та радянського уряду виступали основним критерієм періодизації та визначення реальних тенденцій і здобутків туристично-екскурсійного руху.

Авторитетне видання визначає "туристську політику" як один з видів соціально-економічної політики держави, спрямованої на розвиток туристичної індустрії і суб'єктів туристичного ринку, а також сукупність заходів політичного, юридичного, економічного, соціального характеру з метою створення умов для розвитку, регулювання й координації туристичної діяльності [5, с. 327–328]. Попри деяку зорієнтованість на сучасні реалії, таке тлумачення цього суспільного феномену досить

адекватно відображає його сутність відносно радянської політики у цій сфері, яка досягла концентрованого виразу і найвищої зрілості у 1970–1980-х рр.

Сучасні дослідники поступово відмовляються від таких підходів, але ще не запропонували глибокого комплексного аналізу цієї проблеми. Вважаємо, що ця стаття наблизиться до розв'язання цього складного завдання, у чому і полягає її наукова новизна.

Комплексний аналіз радянської політики та інституційної структури туристично-екскурсійного руху у 1970–1980-х рр. потребує синтетичного ретроспективного огляду попередніх етапів становлення. Їх базові основи почали закладатися ще у 20–30-х рр. ХХ ст., тож вони повсякчас позначалися на розвитку цієї сфери у повоєнний час. Узагальнення наукової і популярної літератури із цієї проблеми [2–8; 16; 17–19] дозволяє наступним чином реконструювати процес створення радянської централізованої системи управління туристично-екскурсійної справи з проекцією на її подальшу еволюцію у 1950–1960-х рр. та особливо 1970–1980-х рр.

З утвердженням радянського режиму в УРСР відбулися глибокі трансформації в усіх сферах суспільного життя. Між тим, як і в часи перебування у складі Російської імперії збереглася практика, коли загальноросійські, відтак загальносоюзні інституційні та ідеологічні моделі нав'язувалися їй для управління різними сферами суспільного життя.

Ці обставини зумовили відсутність чіткого розуміння суті та змісту туризму як суспільного феномену. Різні структурні підрозділи радянських профспілок у 1920-х роках вбачали у ньому або щось "проміжне" між прогулянкою та пікніком, або розважальний виїзд трудового колективу "на природу" у вихідні, або один із напрямів фізкультурного руху тощо. Коли ж профспілки та Народний комісаріат освіти не підтримали ініціативи ВЛКСМ щодо створення масового туристичного об'єднання, вирішили вже відновлене дореволюційне "Російське товариство туристів" перейменувати у "Товариство пролетарського туризму РРФСР". У 1930 р. через його злиття із діючим з 1928 р. акціонерним товариством "Радянський турист" постало "Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій", що взяло курс на перетворення туристично-екскурсійної справи у дієву масову форму соціалістичного будівництва.

Згорання політики українізації та погром українських національних інституцій не оминув і туристично-екскурсійної сфери. "Українське мішане пайове екскурсійне товариство" звинуватили у аполітичності та у недостатній роботі з організації обслуговування самодіяльних туристів і пропаганди соціалістичних ідей. З припиненням діяльності інших згаданих інституцій у 1930 р. його реорганізували у відділення "Товариства пролетарського туризму" – Укртур. Із цього часу туристично-екскурсійний рух в УСРР втрачає залишки автономії та підпорядковується централізованій вертикалі управління туризмом СРСР.

Для його подальшого розвитку вагоме значення мали ще дві події міжвоєнної доби. Перша стосується квітневої 1936 р. постанови ЦВК СРСР передачі безпосереднього керівництва туризмом та екскурсіями Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС), при якій створювалося Центральне туристично-екскурсійне управління (ЦТЕУ) з туристично-екскурсійними управліннями в республіках, краях, областях [9, с. 5].

Таким чином, структура екскурсійного обслуговування поділялася на п'ять підсистем: екскурсійна, планова, транспортна, самодіяльного туризму, туризму на основі внутрішніх системних угод. Туризм перетворився на компонент системи організованого відпочинку з лікувальною чи спортивно-оздоровчою метою та став розглядатися як важлива форма комуністичного виховання трудящих [17, с. 242].

Наступним прикметним явищем стало розширення інституційної мережі туристично-екскурсійного руху наприкінці 1930-х рр., що знайшло прояв в організації лекційно-екскурсійних бюро при управліннях культури міських виконкомів Рад, екскурсійних бюро – при різних типах музеїв, а також у розгортанні діяльності дитячих туристично-екскурсійних станцій. Апробовані таким чином форми і досвід істотно вплинули на подальше розгортання туристично-екскурсійної справи.

Після Другої світової війни відбувається динамічне відновлення туристично-екскурсійної діяльності, а необхідність посилення ідейно-політичного виховання населення змінює її змістову скерованість. У червні 1945 р. згідно зі спеціальною ухвалою відновило діяльність "Туристично-екскурсійне управління" як окремий відділ ВЦРПС [9, с. 5]. Виникають його управління у великих містах, зокрема і у Києві.

У 1950–1960-х рр. не лише відновили, а й створили передумови для подальшого розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що розглядалася як важливий напрям ідеологічного впливу на "широкі верстви трудящих". Цей процес позначали такі значущі події і явища. У відповідності до листопадової 1959 р. ухвали президії ВЦРПС наступного року відбулося створення республіканських і обласних туристично-екскурсійних управлінь, у відання яких передавалося усе туристичне господарство [9, с. 6]. Згідно з рішеннями цього ж органу, у липні 1962 р. їх

реорганізували у "ради з туризму" відповідних рівнів [9, с. 6], а у серпні 1969 р. перейменували у "ради з туризму та екскурсій" [9, с. 6].

За цей час увиразнився поділ туристично-екскурсійного руху на дві організаційні форми – планову і самодіяльну. Перша перебувала у віданні профспілок і знаходила вияв у розробці й влаштуванні планових маршрутів, що ставали популярними завдяки подорожам за путівками у відносно комфортних умовах. Самодіяльний туризм також зазнав дедалі більшої формальної регламентації.

Дослідники історії туризму в Україні загалом спільні у тому, що 1969 рік став віхою, яка започаткувала новий період його розвитку. При цьому вчені В. Федорченко та В. Квартальнов характеризують 1970-ті – середину 1980-х рр. як етап "екстенсивної" еволюції туризму, що у другій половині 80-х перейшов на шлях "інтенсивного" поступу [8, с. 67–125].

За основу такого підходу беруться відповідні партійні та державні постанови, що визначали зміст і шляхи розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід урахувувати, що реальні зміни у цій сфері відбувалися не "миттєво", а з певною "інерцією", коли механізм ухвалених рішень запускався у дію та приносив результати. Загалом такі погляди об'єктивно відображають етапність і динаміку змін у цій сфері, хоча чимало з них носять проблемний характер, вимагають певної корекції.

У травні 1969 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС ухвалили історичну постанову "Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні", що, підсумовуючи попередній досвід, визначала програму і напрями модернізації цієї галузі на два наступні десятиліття [12].

Згідно з її положеннями екскурсії визначалися не лише формою відпочинку, а й засобом підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення. Знайомство з пам'ятками історії та культури, природою рідного краю, досягненнями в економіці, науці, культурі мали сприяти вихованню у радянських людей любові до Батьківщини та вірності революційним, бойовим, трудовим традиціям народу.

Зважаючи на існуючі недоліки, окреслювався комплекс заходів щодо піднесення туристично-екскурсійної справи на якісно новий рівень. Реалізацію стратегічного завдання щодо її перетворення на "важливу галузь обслуговування населення" та забезпечення кваліфікованими кадрами мали забезпечити структурні управлінські зміни: загальне керівництво організацією подорожей та екскурсій покладалося на вертикаль профспілкових органів, а державні органи культури мали забезпечувати розвиток екскурсійних організацій, Міністерство освіти з низовими органами мали створити мережу дитячих туристично-екскурсійних станцій й охопити туристично-краєзнавчою роботою шкільну молодь. Також визначалися заходи з розвитку будівництва туристично-екскурсійних об'єктів, підвищення рівня їхнього обслуговування, поліпшення транспортного забезпечення, активізації висвітлення і пропаганди у засобах масової інформації (ЗМІ), видання відповідної різнопрофільної літератури [12].

За "пірамідальним" принципом функціонування командно-бюрократичної системи відповідні ухвали в контексті цієї постанови прийняли міністерства та відомства, на які покладалося її виконання. Червнева 1969 р. постанова президії ВЦРПС зобов'язала ради з туризму при республіканських, обласних і місцевих організаціях забезпечити масовий розвиток туризму і екскурсій, досягти якісних змін у рівні їх організації та обслуговування [13, с. 8–11]. Вона носила комплексний характер, скерований на всебічний розвиток туристично-екскурсійної справи.

Стратегічний курс компартійного керівництва на побудову розвинутого соціалізму та формування нової суспільності "радянський народ" вимагав посилення ідеологічної впливу на трудящих. Тому у липні 1971 р. [19, с. 125] та лютому 1973 р. [11, с. 32–34] президія ВЦРПС ухвалила дві подібні за змістом постанови, що зобов'язували профспілкові організації вважати туристично-екскурсійну діяльність невід'ємним вагомим складником їхньої ідейно-виховної та культурно-масової роботи. Вказувалося на її недоліки щодо "надмірного захоплення" показом "пам'яток далекої старовини (церков, мечетей і т. ін.)", на недостатнє пізнавальне значення багатьох маршрутів та "не завжди правильні оцінки" екскурсоводами певних історичних подій. Вимагалось посилити ідейну скерованість та виховне значення планових і самодіяльних туристичних маршрутів, зосередивши основну увагу на подорожах рідним краєм та залученні до них сільських трудівників і шкільну молодь. Для забезпечення "масової" участі в туристичних маршрутах профспілковим комітетам надавалося право сплачувати 70 % від вартості путівок [11, с. 32–34].

Слідом за цими ухвалами у травні 1973 р. прийнято постанову про поліпшення рекламно-інформаційної роботи та пропаганди туризму і екскурсій. Дублюючи положення попередніх ухвал, цей документ вимагав активного використання усіх засобів пропаганди і ЗМІ для підвищення ідейного рівня подорожей і екскурсій. Журналісти, працівники кіно і радіо мали висвітлювати привабливість і кращий досвід туристично-екскурсійної діяльності [9, с. 34–37]. Така різка зміна

пріоритетів з організаційно-методичного та матеріально-технічного забезпечення туристично-екскурсійної справи на посилення ідейно-політичних вимог не могла не позначитися на її подальшому розвитку.

Ці завдання мала реалізувати нова управлінська структура профспілкового туризму, утворена згідно з постановою ВЦРПС від 19 серпня 1969 р. Відповідно до ухваленого тоді "Положення" [15, с. 14–19] при ній створювалася Центральна рада з туризму і екскурсій (ЦРТЕ) та республіканські, обласні, міські (районні) ради з туризму при відповідних структурних ланках профспілок. Для кожної з них визначалися свої зміст і завдання роботи, зокрема республіканські й обласні ради мали забезпечувати функціонування турбаз, організацію місцевих туристично-екскурсійних маршрутів, підготовку кадрів, виготовлення рекламних організаційно-методичних матеріалів, розподіл путівок тощо.

Ідейно-політичні завдання і надалі залишалися пріоритетними у розгортанні туристично-екскурсійної діяльності. Про це свідчать три ухвалені упродовж квітня-листопада 1976 р. постанови ЦРТЕ, що визначали стан і перспективи роботи туристично-екскурсійних організацій профспілок, виходячи з виконань рішень з'їздів і пленумів КПРС та ВЦРПС [11, с. 8–13, 26–32]. Вони також дещо дублювали зміст попередніх постанов, однак свідчили, що керівництво сферою туризму повністю перейшло у відання цієї профільної структури, що намагалася внести й певні інновації у її розвиток.

Це проявилось в зміщенні акцентів на розвиток місцевих туризму і екскурсій, запровадженні диференційованого підходу до планування маршрутів для різних категорій населення, включенні турбаз в орбіту екскурсійного руху, розширенні сфери послуг для екскурсантів, намаганні активізувати і взяти під контроль самодіяльні туристичні клуби тощо. Для стимулювання діяльності передбачалося активне застосування форм і методів, апробованих в інших ділянках культурно-масової роботи та у виробництві: розгортання соціалістичного змагання між колективами туристично-екскурсійних підприємств; включення їх у рух за комуністичне ставлення до праці, присвоєння почесних звань "ударник" і "колектив" комуністичної праці тощо [11, с. 8–13, 26–32].

Бюрократичність радянської адміністративно-управлінської системи позначилася на розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що мала "мультиплікативний" характер, вимагаючи координації зусиль різних відомств і підприємств з надання культурно-освітніх, соціально-побутових (розміщення, харчування тощо), транспортних та інших послуг. Проблема загострювалася на тлі реалізації масштабних проектів з капітального будівництва туристичних баз, санаторіїв, кемпінгів, інших засобів розміщення. За таких обставин постало питання щодо координації зусиль у цій сфері, яке актуалізувало тенденцію на централізацію влади загальносоюзними міністерствами та відомствами та обмеження прав їх республіканських органів.

Саме на це, попри традиційні реляції й ідеологічні штампи, скеровувалася жовтнева 1980 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС щодо подальшого вдосконалення туристично-екскурсійної справи [10, с. 3–6]. На її виконання при ВЦРПС створили міжвідомчу раду з туризму і екскурсій, що мала координувати діяльність туристичних організацій та зацікавлених міністерств й відомств [14, с. 7–8].

На неї без надання реальних повноважень і важелів впливу покладалася функція методичного керівництва внутрішнім туризмом. Той факт, що міжвідомча рада не мала низових структурних підрозділів, також увиразнює тенденцію до централізації управління цією сферою. З названих та інших причин вона виявилася неефективною, тому проблема створення дієвого органу з координації розвитку туристично-екскурсійної справи залишалася актуальною.

Визначати середину 1980-х років як початок "нового інтенсивного етапу" розвитку туризму [8, с. 57] можна лише умовно. По-перше, постанови керівних органів, що відповідали за його становлення, ставали радше "деклараціями про наміри", оскільки багато їхніх положень залишилися нереалізованими. По-друге, у радянському суспільстві наростали застійні кризові явища у соціально-економічній сфері, що не могло не позначитися на розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід визнати, що компартійне та профспілкове керівництво змінило вектор і пріоритети її розвитку. Якщо у 1970 – на початку 1980-х рр. ухил робився на посилення ідеологізації і централізації управління, то надалі вона переноситься у сферу обслуговування, посилюється пошук шляхів її оптимізації та перевлаштування на інші ефективні шляхи розвитку.

Цю нову стратегію визначали спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ "Про заходи з розвитку туризму і вдосконалення туристично-екскурсійного обслуговування населення в країні у 1986–1990 рр. та на період до 2000 року" [9] та "Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр." [9, с. 8–10].

Серед прийнятих відповідними міністерствами і відомствами ухвал щодо реалізації цього "нового курсу" в концентрованому вигляді його зміст відображає ухвалена ЦРТЕ, спільно з іншими профспілковими органами комплексна програма діяльності [9, с. 8–10].

Згідно з цими документами туристично-екскурсійна справа переносилася у сферу послуг та мала здійснюватися на основі прогресивних форм виробництва, посилення режиму економії, раціонального використання резервів та досягнень науки і техніки. Пріоритетними ставали туристичні маршрути з активними засобами пересування (пішохідні, гірські, велосипедні, кінні та ін.), розширення їх географії, а також посилення екскурсійного обслуговування за місцем проживання, зокрема у вихідні дні й після робочого часу. Передбачалося істотне збільшення капіталовкладень на розвиток і модернізацію туристичної інфраструктури, особливо транспорту.

Ухвалення упродовж 1985–1988 рр. структурними підрозділами ВЦРПС близько двох десятків постанов щодо розвитку туристично-екскурсійної справи [9, с. 8–51] можна умовно розділити на три складники, тісно пов'язаних між собою. Більшість із них безпосередньо стосувалася цієї проблеми, у інших документах наголошувалося на розв'язанні різних суспільних проблем.

Перший складник стосувався підвищення якості й асортименту послуг туристів і екскурсантів, близько п'яти спеціальних ухвал, скерованих на комплексне обслуговування рекреантів: розміщення – транспорт – харчування – екскурсія тощо, організацію відпочинку сім'ями у міжсезоння та у сільській місцевості, розширення туристичних маршрутів з активними засобами пересування, залучення до екскурсійної справи сільського населення, сприяння профспілками розвитку дитячого й підліткового туризму тощо.

Другий складник стосувався санаторно-курортного обслуговування, окрім названих заходів, передбачав запровадження нових методів господарювання, зокрема госпрозрахунку, збільшення кількості путівок для непрацюючих пенсіонерів й ветеранів, удосконалення системи культурно-масової та екскурсійної роботи у закладах відпочинку тощо.

Третій складник доповнював два попередні, стосувався розширення сфери платних послуг культурно-просвітніми і фізкультурно-спортивними закладами профспілок, стимулював розвиток і регламентував діяльність різного роду народних університетів, лекторіїв, клубів за інтересами, а також культурних і розважальних заходів, занять фізкультурою і спортом тощо.

Таким чином, ці три складники мали забезпечити формування єдиної всеохоплюючої системи, що поєднувала культурно-масову, зокрема й туристично-екскурсійну роботу, зі сферою обслуговування та діяла на засадах нових "модернізованих" методів господарювання, забезпечувала ідейно-політичне виховання трудящих. Усі аспекти її функціонування чітко регламентувалися у відповідності до загального політичного курсу на централізацію управління суспільством. Водночас, поряд із посиленням економічних методів господарювання у їх соціалістичному варіанті, пріоритетним залишалися соціальні форми допомоги, що стосувалися пільгових сфер обслуговування пенсіонерів і ветеранів, дітей та молоді, розвитку сімейного відпочинку тощо.

Аналіз офіційних документів з розвитку туристично-екскурсійної сфери свідчить про те, що їх, зазвичай, писали, так би мовити, "під кальку": тексти визначальних постанов КПРС і радянського уряду дублювали відповідні міністерства, відомства і громадські організації із розширенням тих частин, що стосувалися їхніх функціональних завдань.

У відповідному дусі готувалися ухвали на республіканському, обласному, відтак районному і міському рівнях. У 1970–1980-х рр. фактично не змінювалися основні положення документів, що у вигляді офіційних штампів автоматично складали зміст тих чи інших постанов. Це могло б свідчити про "стабільність" і "тяглість" завдань, адже й у їхніх назвах постійно фігурують словосполучення "про подальший розвиток", "про заходи з подальшого удосконалення", якби не явний формалізм і бюрократизованість ухвалення самих рішень.

Система формального ухвалення спільних постанов і рішень не забезпечувала сконсолідованих і скоординованих практичних дій з їх виконання. З одного боку, найістотнішою була розрізненість дій між суб'єктами господарювання та державними органами влади, закладами й підприємствами, з іншого. Активність профспілкових і комсомольських організацій з розвитку різних видів і напрямів туристично-екскурсійної діяльності не завжди знаходила підтримку серед місцевих адміністративних і господарських органів, закладів культури, що часто не мали необхідних фінансових, матеріальних і кадрових ресурсів для реалізації відповідних ініціатив.

Вибудовувалася модель їхньої кооперації, згідно з якою громадські організації залучали до туристично-екскурсійної діяльності рекреантів з урахуванням їх соціальних, вікових, професійних особливостей і культурних запитів та мали одержувати прибутки у вигляді відсотку з обороту чи туристичної ренти, яку б сплачувати суб'єкти господарювання. Однак вона не спрацьовувала на загальносоюзному, республіканському, обласному чи районному рівнях, позаяк економічні механізми таких відносин підмінялися соціальним популізмом і командно-адміністративними методами вирішення проблеми. Йдеться передусім про те, що профспілкові, тим паче комсомольські, організації, не могли з власних бюджетів забезпечувати видачу пільгових путівок, організовувати екскурсійні тури за пільговими цінами тощо.

Цей недолік намагалися компенсувати за рахунок перерозподілу коштів з бюджетів суб'єктів господарювання, чого у наказовому порядку постійно вимагали постанови вищих органів керівництва. Але для цього у підприємств не вистачало коштів, а реальна наповнюваність соціальних фондів дедалі відставала від декларованих проектів і показників розвитку соціального туризму.

Попри ці складні, суперечливі тенденції і явища йдеться про створення доволі стрункої цілісної системи розвитку туристично-екскурсійної сфери, що виявляла певний поступ і ефективність завдяки чіткій регламентації завдань і функцій її основних суб'єктів – партійних і урядових органів та громадських організацій. Слід урахувати і те, що в силу природних бажань і світоглядних інтересів туристично-екскурсійна сфера користувалася попитом серед радянських людей, для яких відпочинок, дозвілля ставали не лише природною потребою у відновленні здоров'я, фізичних і розумових сил, але й важливим чинником атмосфери сірої буденності, панування подвійної моралі та постійного ідеологічного й психологічного тиску.

Зі зміною стратегічного курсу із середини 1980-х років туристично-екскурсійна сфера почала розглядатися як частина народногосподарського комплексу країни. Однак, на відміну від інших складників, його основними учасниками виступали не суб'єкти господарювання і формально не державні чи партійні органи, а масові громадські організації – профспілки і комсомол. Тобто, власне громадяни брали на себе відповідальність за становище цієї важливої суспільної сфери. При цьому вона мала розвиватися на основі перспективних цільових програм за рахунок реконструкції та розширення власної матеріально-технічної бази громадських організацій та використання згідно зі встановленим відповідними директивами порядком інших сфер економіки і соціального забезпечення – транспорту, будівництва, соціально-побутового обслуговування тощо.

Загальну політику і досягнення у туристично-екскурсійній сфері в масштабах СРСР та УРСР важко оцінити однозначно. З одного боку, маємо незаперечні свідчення кількісного зростання індустрії туризму, основу якої становили заклади проживання. Упродовж 1960–1983 рр. їхня кількість в Україні зросла з 26 до 156. Більшість із діючих турбаз (79), готелів (25), туркомплексів (4) мали відносно непогані умови проживання, що забезпечували наявні харчоблоки (кав'ярні, їдальні, ресторани), бібліотеки, систему побутових послуг, стоянки, спортмайданчиками тощо. Рекреантів приймали також наметові притулки (11) і кемпінги (6). Загальна місткість за вказаний період збільшилася з 3,5 до 40,3 тис. ліжкомісць [16, с. 119–120].

З іншого боку, від зростаючих потреб громадян відставали базові показники розвитку туристично-екскурсійної сфери. Згідно з офіційними даними, туристичні й екскурсійні заклади та організації у другій половині 1980-х рр. лише на 90 % виконували планові показники обсягу послуг [8, с. 70]. При цьому кількість осіб, що їх одержувала була, у два-чотири рази меншою від кількості потенційних рекреантів. Забезпеченість громадян УРСР місцями у туристичних готелях, базах, мотелях, кемпінгах становила лише 1,4 місця на 100 осіб, хоча, за чинними нормами, цей показник мав становити 18 місць [24, с. 120]. На кожного мешканця СРСР і УРСР припадало менше однієї екскурсії щороку, хоча в маршрутах самодіяльного туризму брали участь 13 % соціально активного населення [8, с. 70].

Отож склалася ситуація, коли, всупереч повсякчас декларованій масовості туристично-екскурсійних послуг, рівень доступності до них був доволі обмеженим.

Отже, радянська політика в туристично-екскурсійній сфері пройшла свою специфічну еволюцію, що, між тим, відповідала загальній динаміці розвитку радянського суспільства. Домінуючою тенденцією стало посилення її заідеологізованості й намагання перетворити туризм, екскурсії на дієвий засіб пропаганди ідейних доктрин компартії, відповідальність за їхній поступ перекладався на громадські організації – насамперед профспілки і комсомол.

Поряд із цим, їхній розвиток постійно стимулювали шляхом запровадження властивих соціалістичній економіці форм і методів. Існувало розуміння того, що справа відпочинку та рекреації трудящих не може бути самоокупною, тому вона істотно фінансувалася із соціальних фондів. Повільно, однак невпинно зростало капітальне будівництво у цій сфері.

Таким чином, модель радянського соціального туризму виявила свою певну ефективність, особливо на загальному тлі наростання застійних явищ, хоча вона не змогла задовольнити зростаючий попит населення на такого роду послуги.

Список використаних джерел

1. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе: Социальные аспекты развития туризма в СССР / Абуков А.Х. – М.: Профиздат, 1983. – 295 с.
2. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навчальний посібник / Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.
3. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства: Учебное пособие / Л.П.Воронкова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 304 с.
4. Грибанова С.В. Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х роках ХХ ст. / С. В. Грибанова // 3 історії вітчизняного туризму. Зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Ін-т туризму. –

К., 1997. – С. 96–101. 5. Энциклопедический словарь-справочник по туризму / В. А. Цибух, В. К. Федорченко, В. И. Цибух / За заг. ред. В. К. Федорченка. – К.: Слово, 2006. – 367 с. 6. Касаткин В. Ф. Факторы развития и общественного значения туризма: Учебн. пособие / Касаткин В. Ф. – М.: ЦРИБ "Турист", 1983. – 83 с. 7. Квартальнов В. А. Организация туристско-экскурсионного обслуживания / Квартальнов В. А., Сенин В. С. – М.: ЦРИБ "Турист", 1987. – 186 с. 8. Квартальнов В. А. Туризм социальный: история и современность: Учебн. пособие для слушателей ИПК туристско-экскурсионных кадров / Квартальнов В. А., Федорченко В. К. – К.: Вища школа, 1989. – 342 с. 9. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – 328 с. 10. Сборник официальных материалов. – М.: ЦРИБ "Турист". – Вып. 1. – С. 3–6. 11. Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов: По состоянию на 1 марта 1978 г. – М.: Центральное рекламное-информационное бюро "Турист", 1978. – 639 с. 12. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране // Правда. – 26 июня 1969. 13. О работе профсоюзных и туристско-экскурсионных организаций по выполнению постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 8–11. 14. Положение о Межведомственном совете по туризму и экскурсиям при ВЦСПС // Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 7–8. 15. Положение о центральном, республиканском, краевом, областном, городском (районном) совете по туризму и экскурсиям // Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 14–19. 16. Попович С.І. Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х – першій половині 80-х років (на прикладі системи профспілкового туризму) / Попович С.І. // 3 історії вітчизняного туризму. Зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Ін-т туризму. – К., 1997. – С. 115–126. 17. Сокол Т. Г. Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. / Сокол Т. Г. // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конференції "Туризм в Україні: економіка та культура"; (Світязь, 9–10 вересня 1998 р.). / О. О. Бейдик та ін. (ред. кол.); Федерація профспілок України, Ін-т туризму. – У 2-х ч. – К.: "КМ – Трейдинг", 1998. – Ч. 2. – С. 230–250. 18. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: Навч. посібник / Федорченко В. К., Дьорова Т. А. / Передм. В. А. Смоля. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с. 19. Федорченко В. К., Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник / Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М. – К.: Кондор, 2004. – 166 с. 20. Федорченко В. К. Організація туризму в Україні і за рубежом: Навч.-метод. посібник / Федорченко В. К., Любимцев О. О., Бабарицька В. К. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; КІТЕП, 1994. – 110 с.

Руслан Котенко

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В ТУРИСТИЧНО-ЭКСКУРСИОННОЙ СФЕРЕ В 1970–1980-Х ГОДАХ: МЕЖДУ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ СОЦИАЛЬНЫМ ПРАГМАТИЗМОМ

В статье освещена государственная советская политика в туристско-экскурсионной сфере в 70–80-х гг. ХХ в. Проанализировано усиление ее заидеологизованности и стремление превратить туризм в действенное средство пропаганды коммунистической идеологии.

Ключевые слова: туристско-экскурсионная сфера, идеологическая целесообразность, социальный прагматизм, коммунистическая идеология, идейно-политическое воспитание.

Ruslan Kotenko

SOVIET POLICY IN THE SPHERE OF TOURISM AND EXCURSIONS IN 1970–1980S: BETWEEN THE IDEOLOGICAL SUITABILITY AND SOCIAL PRAGMATISM

The article highlights the state policy in sphere of tourism and excursion in 1970-80s of the XX century.

Key words: tourist and excursion area ideological expediency, social pragmatism, the communist ideology, ideological and political education.